

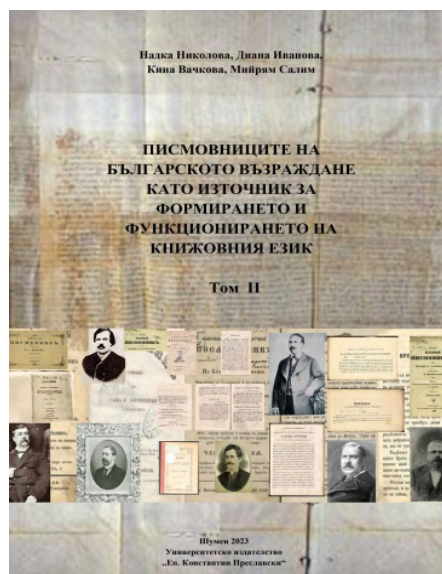
ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПИСТОЛАРНА КУЛТУРА: ПРАГМАТИКА, ДИДАКТИКА, ЕЗИКОВА ДОКТРИНА

Николай Николов

BULGARIAN REVIVAL EPISTOLARY CULTURE: PRAGMATICS, DIDACTICS, LANGUAGE DOCTRINE

Nikolay Nikolov¹, Shumen University, Bulgaria

<https://doi.org/10.46687/KZYМ3407>



Н. Николова, Д. Иванова, К. Вачкова, М. Салим. *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език*. Т. I – II. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023, 338 с. (Т. I), 363 с. (Т. II).

В контекста на Българското възраждане, когато все още липсва българска държавност, когато се поставят основите на модерните български културни средища и институции, плеяда представители на

¹ Dr. Nikolay Nikolov is Assistant Professor at the Bulgarian Language Department of the Faculty of Humanities of *Konstantin Preslavsky* University of Shumen. He has experience in teaching diachronic and synchronic Bulgarian disciplines to Bulgarian and foreign students of philology, pedagogy, historians and archaeologists. He was a lecturer in Bulgarian language, literature and culture at the University of Prešov, Slovakia. His main research interests and publications are in the field of Old Bulgarian and Paleo-Slavic studies, diachronic and synchronic comparative studies. Email: n.k.nikolov@shu.bg

Copyright © 2023 Nikolay Nikolov



This open access article is published and distributed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

оформящата се българска интелигенция – духовници и граматници, даскали и писатели, търговци и занаятчии, вестникари и печатари – култивират новобългарска реч не само в учебниците за новите светски училища, в периодиката и в художествената литература (преводна и оригинална), но и в епистоларните текстове. Отговаряйки на социално-икономическите и културните промени в българското общество след първата четвърт на XIX в., възрожденските епистоларни жанрове – лично послание, ангажирано обръщение, документ, художествен текст – като своеобразни риторични форми запазват утилитарно-дидактичните си функционални равнища, но в същото време се включват в осъзнаването на езика като етноценност и като инструмент за разгръщане на просветна програма в духа на Европейското просвещение.

Именно в подобен аспект трябва да се разглеждат резултатите от изследването на възрожденските писмовници в изданието *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език* (2023) на авторски колектив² от ШУ „Епископ Константин Преславски“ и ПУ „Паисий Хилендарски“, сформиран около видни български учени³ в областта на историческата лингвистика, теорията на книжовните езици и културологията – проф. д-р Надка Николова, проф. д.ф.н. Диана Иванова, проф. д-р Кина Вачкова, проф. д-р Мийрям Салим-Ахмед. В голяма степен дескриптивно-аналитичният подход в студиите, надграждащи достиженията в предходни литературноисторически, литературно-социологични и социолингвистични изследвания (напр. на В. Попова, Р. Дамянова, И. Русев, Н. Ванков, А. Странджева и др.), е подчинен на стремежа писмовниците от епохата на Възраждането, останали неоснователно в периферията на научния интерес към учебната книжнина от XIX в., да бъдат обстойно анализирани в културологичен, лингво-стилистичен и комуникативно-прагматичен аспект.

Разгледаните 15 печатни възрожденски писмовника, чиито автори са както влиятелни книжовници (Неофит Бозвели, Емануил Васкидович, Константин Фотинов, Сава Доброплодни, Добри Войников, Никола

2 В различни етапи от разработването на тематиката по проекта, финансиран от Фонда за научни изследвания към Министерството на образованието и науката на Република България, към изследователския екип са привлечени и други преподаватели, докторанти и студенти от ШУ „Епископ Константин Преславски“ и ПУ „Паисий Хилендарски“ – Станислава Теофилова (гл. ас. д-р в ШУ), Мария Мицкова (гл. ас. д-р в ПУ), Ани Ангелова, Йозлем Искренова, Детелина Овчарова (докторанти в ШУ), Савина Цветкова, Стела Иванова (студенти от спец. „Българска филология“ в ШУ).

3 Не е без значение, че проф. д-р К. Вачкова, проф. д-р Н. Николова и проф. д.ф.н. Д. Иванова в една значителна част от своя професионален път след 1997 г. са членове на Комисията за славянски книжовни езици към Международния комитет на славистите, което със сигурност допринася за „българската следа“ в оформянето на теоретико-методологическите параметри при интерпретиране на кодификацията, стандартизацията и типологизацията на книжовните славянски езици в диахрония и синхрония.

Михайловски), така и малко познати учители, търговци и преводачи (Ирина Попгеоргиева Екзарх, Лука Павлев, Стоил Попов, Иван Чорапчиев, Костаки Попов, Петър Аврамов, Стоян и Христо Караминкови), са оценени не само от гледна точка на „приемствеността на езиковото предание и на нормативната перспективност“, но и от гледна точка на реализирането на „идеята как трябва да изглежда книжовният език“ в текстове с „еталонен характер“ (Т. I, с. 12)⁴. Хронологичното представяне на писмовниците – от излезлите през 1835 г. *Славеноболгарский предручний послателник за наставление на българските юноши със съавтори Неофит Хилендарски Бозвели и Емануил Васкидович и Писменник общополезен на секаго единороднаго ми болгарина от кой да е чин и возраст* с автор Христки Павлович Дупничанин до отпечатаното през 1874 г. *Ръководство за словесност*⁵ на Добри Войников – позволява на авторките последователно да очертаят формирането на епистолярната теория у нас и разработването на различни елементи от писмовната комуникация. По този начин езикът на писмовниците е вписан в процеса на оформяне както на „езиковия вкус“, разбран като „склонността на ползвателя да одобри като престижни определени езикови средства и съответно да си служи с тях в по-нататъшната си писмена практика или да ги отхвърли като неподходящи“ (Т. I, с. 12, бел. 14), така и на дидактично-научния и деловия стил през възрожденската епоха (Т. I, с. 23). Съществена роля в това отношение имат студиите за писмовници, които до момента не са били обект на литературоведски или (социо)лингвистични изследвания, напр. на практическия курс с образци на счетоводни и търговски документи в **Записите/ Търговския писмовник** на К. Фотинов (Д. Иванова, Т. I, с. 210–251), на специализираните образци за бизнес кореспонденция в **Книга за писма** на Ст. и Хр. Караминкови (Н. Николова, Т. I, с. 252–301), на своеобразния **въпросно-отговорен фамилен писмовник** (преводи на 43 писма, публикувани в „Цариградски вестник“, декември 1854 г. – февруари 1855 г.) на Ирина Екзарх (К. Вачкова, Т. I, с. 319–338), на писмата с административно-стопански, търговскоправен и счетоводен характер в билингвистичния **Турско-български писмовник** на Ст. Попов и Ив. Чорапчиев (Н. Николова, М. Салим, Т. II, с. 301–351).

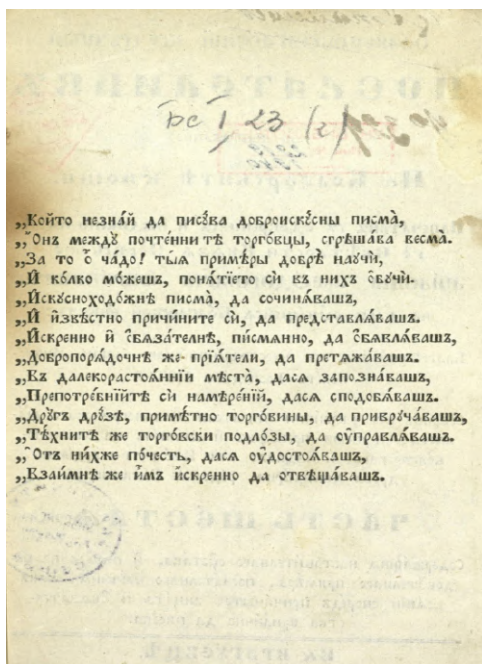
От особено значение е неколkokратно отбелязаният в студиите факт, че епистолярната култура е един от признаците на българската възрожденска модерност в периода между 30-те и 70-те години на XIX в., когато след султанските укази „Гюлхански хатишериф“ (1839 г.) и „Хатихумаюн“ (1856 г.), постановяващи равни права на мюсюлманите и християните в Османската империя, българската интелигенция осъзнава

4 В скоби са посочени страниците в съответния том от колективното изследване.

5 В този учебник частта, третираща теоретико-практически въпроси около епистолярите, е названа *За писмата и слоgът им*, докато 14 години по-рано през 1860 г. Д. Войников публикува *За писъма и тѣхный слоgъ* като част от учебника *Сборникъ отъ разны съчиненія*, имащ определено по-прагматична насоченост.

необходимостта в новите светски училища учениците да придобият конкретни умения за водене на делова и лична кореспонденция, за съставяне на документи, които да легитимират статута на българите като поданици в османската държава във връзка с поземлени владения, наследствени права, имущество и стопанска дейност. Неслучайно в редица писмовници, независимо от това дали са самостоятелни издания, или са част от учебници (*Славеноболгарский предручний послателник...* като част от *Славеноболгарское детеводство* на Н. Бозвели и Е. Васкидович; *За писъма и тѣхный слоꝑъ* като част от *Сборникъ отъ разны съчиненія* на Д. Войников), разговорници (*Записи* като част от *Болгарский разговорник* на К. Фотинов) и търговски ръководства (*Книга за писма* като част от *Диплография* на Ст. и Хр. Караминкови; *За търговско писмописание* като част от *Търговско ръководство...* на А. Гранитски), специално се отбелязва, че усвояването на уменията да се пишат „доброискусни писма“, от една страна, подпомага търговската дейност, а от друга страна, полага основата на по-висока обща и специална култура.

В *Славеноболгарский предручний послателник...* например поетичният програмен текст, който според Д. Иванова е дело на Неофит Бозвели (Т. I, с. 44, 46), насочва към полезността на писмописанието за издигането на образования търговец в обществото, което му носи авторитет и почести⁶:



Който не знае да пише изящни писма, той между почтените търговци грехи твърде много. Затова, о, чадо, тия примери добри научи и колкото можеш, мисълта си на тях обучи. Изкусно писма да съчиняваш и понятно нуждата си да представяш; искрено и свързано писмено да изясняваш, та добросърдечно приятели да притежаваш; на отдалечено разстояние да се запознаваш, желаните си намерения да осъществяваш; взаимно търговията да гарантираш, чуждите търговски сделки да управляваш, та от тях (търговците – Н.Н.) почит като получаваш, с взаимност искрено да отговаряш.

6 Дигитална снимка на Програмния текст: http://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/viewer/bul/75275be1-1e65-4e56-befc-db21919df5f9?tk=dSdb4R5lTla-_NshkZ31-QAAAABIMFFE.ngb9kojOgDGSxbHarWBhmg&citation_url=/xmlui/handle/nls/975. Осъвременен текст – мой, Н.Н.

Образци на документи – *записи/записки* (търговско-кредитни полици), *доказателства* (удостоверения, свидетелства), *обязателства* (договори с поети задължения) – К. Фотинов прилага в своя *Търговски писмовник*, защото „вси търговци по секаде“ ги употребяват „въ катадневната си търговия“ (Т. I, с. 220). От подобен характер е и *Търговски писменник* на К. Попов-Търновски – прагматично са представени „на българско-то наше юношество“ само образци най-вече на търговски писма (само 16 са лични), „за да ся улесни прочее въ новоначаліе-то на предприятия-та си“ (Т. II, с. 187). Мотива за написването на *Диплогафія* братя Караминкови обосновават с факта, че българският търговец „нѣма на свой языкъ потрѣбнѣж-тѣ наукѣ“ (двустранното счетоводство), поради което, за да подпомогнат търговците и учениците, които ще се отдадат на търговска дейност⁷, в частта *Книга за писма* включват общо 51 писма (оформящи своеобразен „диалог“ между предприемачи с цел решаване на делови задачи) и различни примери за „търговски записи“, свързани с осъществяването на търговски операции и с оформянето на административноправни документи (Т. I, с. 259). Най-ясно изразена прагматична насоченост имат както писмата с административно-стопански, търговскоправен и счетоводен характер в билингвистичния *Турско-български писмовник* на Ст. Попов и Ив. Чорапчиев, така и писмата за „търговско писмописаніе“ в преводното *Търговско ръководство* на Ан. Гранитски, за което свидетелства и броят на спомоществователите, съответно 540 и 149. Чрез двата писмовника, от една страна, се предоставя „едно улесненіе на съотечественицитѣ“, когато се търси „да ся каити (подпише) пѣтно тескере“, когато „ся прави съставленіето на едно търговско дружество“, когато се пишат договори, търговски писма, покани, честитки, протести, тъй като османотурските инши (сборници с образци на различни по жанр административни типови документи) „не сѣ нарѣдени по улеснителнѣж нѣкоя системѣ“ (Т. II, с. 306-307), а от друга страна, се осъществява преориентация към западноевропейската култура при организирането на търговията, промишлеността, мореплаването, банковото дело (Т. II, с. 121-125).

Във връзка с посоченото напълно е обяснимо проследяването на употребените термини в писмовниците, особено като се има предвид, че през Възраждането терминологията в отделните области на познанието се изгражда в условията на многоезичие (с основно употребими езици български, турски и гръцки). До голяма степен това е свързано с коментар на въпроса за отношението на възрожденските книжовници към познатите през периода чуждоезични писмовници (западноевропейски, гръцки,

7 Както е посочено в изследването, след 50-те год. на XIX в. диплография се изучава в светските училища в Шумен, Сливен, Казанлък, Калофер, Габрово, с. Градец (Котленско), Силистра, Варна, Свищов, Щип, Тулча, Българското мъжко училище „Св. св. Кирил и Методий“ в Цариград. Дисциплината „диплогафия“ присъства и в два мащаба за Българското възрождане учебни проекта – на Константин Фотинов за „Средоточно училище“ (1844 г.) и на Иван Добровски за учредяване на българска гимназия в Букурещ (септември 1868 г.).

сръбски, руски), от които са заимствани идеи и образци за модернизиране на обучението и за задоволяване нуждите на „общий живот“. Посоченото в писмовниците, че са събрани „отъ различни писатели Еллиногреческаго діалекта“ (*Словеноболгарский предручній послателник* на Н. Бозвели), че са съчинени „споредъ днешній-а писмописателенъ способъ“ (*Писмовникъ общополезенъ* на Хр. Павлович), е отправна точка възрожденските писмовници в двutomното изследване да се интерпретират не като буквален превод, а като резултат от компилация и адаптация на източниците с оглед на българските условия, за което свидетелстват оригиналните предисловия и структурирането на материала според концептуалното и езиково-стилното разбиране на възрожденските автори. В този смисъл речниците на търговските и правно-деловите термини в студиите (Т. I, с. 104-108, 247-248, 286-288; Т. II, с. 156-157, 239-244, 336-343,) както и отбелязването на пътищата (влияние на черковнославянската, османотурската или гръко-латинската терминологична система), по които редица терминологизирани лексеми и словосъчетания постепенно стават нормативни единици, илюстрират изграждането на търговско-правния и деловия стил на новобългарския книжовен език при употребата на лексика, словосъчетания, клиширани изрази, напр.: *содружество, доказателство, поручитель, потреба, брой, заемъ, приходъ, менителница, запис на заповед, полица, издатель* (наредител), *прииматель* (длъжник), *писъмце за плащане* (разплащателна полица), *въсть судилищна* (съдебна призовка), *текущата година, согласно съ настоящій уставъ*; вкл. чужди заемки – *бон* (ценни книжа за дълг), *партида, сума, турски грошъ, жълтици венедички* (венециански златни монети) и др. В този аспект твърде показателен за изграждането на специфичен книжовен лексикален пласт е анализът на терминологичните неологизми във възрожденските писмовници (вкл. при пояснение на чужда лексема), напр.: *имотство* (имот, богатство), *извъстителство* (известие), *самоперіе* (личен подпис) у Н. Бозвели и Ем. Васкидович, *применица, признаница и променица* (полица) у С. Доброплодни; *добро* (полица), *разносване* (харчъ), *споручникъ* (кефіль 'гарант'), *свидѣтелство съ споручіе* (кефиллемекъ) и мн.др.

Разбира се, теоретико-приложният характер на писмовниците, разясняващи функциите на писмото като комуникат за битовия живот и за търговската, икономическата, административната и правната дейност, не влиза в противоречие с дидактичното внушение, че от всички постижения на човешкия ум „нема друго толико по-полезно и нужно, колкото писмънното художество“ (Н. Бозвели, Ем. Васкидович), че „Писмата са не само полезни, но и нуждни секому човеку. Понеже какво е нужно да знаеме устно, така е нужно да знаеме и писмено да се разговаряме сос другиго: защо не можеме да сме сегда наедно сос едного човека.“ (Хр. Павлович). Следкато отбелязват дидактичния ракурс на житейската мъдрост „*Не всеки става Ритор или Поет*“, но всеки „писва писма, и за всякаго

сж нуждни“ (С. Доброплодни, „Писменник“, 1853 г., с. XIII), авторките на студиите концентрират своите изследвания върху основните елементи на писмовната комуникация, представени най-често чрез образци (по-рядко теоретично) във всеки отделен възрожденски писмовник. С изключителна прецизност е очертана писмената култура на общуващата възрожденска личност по отношение култивирането на разбирането за същността на комуникативната ситуация според социалния контекст, участниците (роднини, търговци, институции) и повода (личен празник, благодарност, оженване, „въздигане от болест“ и др.), на жанровото (лични, търговски, административноправни) и тематичното (цена на стока, „утешение за злополучие“, „напомнително за исплащане на дадени въ заемъ пари“ и др.) диференциране, на композицията и стила на епистолярния текст.

Тъй като са предназначени „за наставленіе на Болгарскитѣ юноши“ (Н. Бозвели), за „секого единороднаго ми болгарина от кой и да е чинъ и возрастъ“ (Хр. Павлович), „за обученіе на дѣца-та“ (Л. Павлев) и са посветени „на блѣгарскы-ты младежи“ (Ан. Гранитски), коментарите на встъпителните части в писмовниците очертават теоретичните постановки на възрожденските дейци за писменната наука, която според С. Доброплодни трябва да се преподава след граматиката и преди риториката (Т. I, с. 307). Посочвайки същността на *писмото/реченіето*, книжовниците от Българското възраждане подчертават дистанционността на общуването („който отсъствува далеко от нас: тогѣ му писуваме“) с роднини, приятели, търговски партньори, висши светски и духовни лица, възможността да се пише на различни теми, да се споделят мисли и чувства („да изразява мисли, желанія и понятія“ – Хр. Павлович; „всяко слово да има умъ или мисль благородна“ – С. Доброплодни). Това, както подчертават изследователките, подтиква съставителите на писмовници да заявяват, че „употребих израженіе, което е живо въ народатъ, удобноразумително, и приатно; живо, защото существуетъ въ говоримыятъ языкъ“ (Н. Бозвели), че „Языкъ употребихме простъ и вразумителенъ колкото бѣше възможно“ (братя Караминкови), че писмената реч трябва да е естествена и близка до говоримата (Хр. Павлович, С. Доброплодни), т.е. дидактичната стратегия в обучението и по тази „нова наука“ е свързана с „матерный“, „простоболгарскій и Славенскій вашъ языкъ“. А това е предпоставка доброто писмописание да се характеризира и с **разбираемост** („*требе да сохрѣняваме и в писмо-то онова, кое-то правиме и въ лична-та разговоръ*“), и с **конкретност** („само онова, що-то искахме да пишеме и изявиме“, за да не „послѣдова обща между насъ тщета“), и с **яснота** (да се пише на „истыя Домашный Слогъ, и съ иста та леснина, с коя то говори с пріятель, или домашенъ“; „Както человекъ говори за да му разумѣватъ другитъ человекъы, тѣй също и пише, за да проумѣватъ другы мыслить му“), и с **непретенциозен стил** („да не употребляваме речи големы и високи“, „да не употребляваме речи странны“, „да пише человекъ леко и естественно“), и с **добър нрав** (в духа на правилата за добро поведение, очертани и в

„Христоития“ на Р. Попович, и в „Благонравни учения“ на Сава Радулов). Може да се каже, че в студиите е очертано възрожденското разбиране за писмото като културен феномен, който се подчинява на определени правила или норми, засягащи както формалния (външен) строеж на текста, така и неговия смисловосъдържателен план, определеното изказване на смисъла, подбора и съчетанието на езикови средства.

Многоаспектният анализ на писмовниците способства в студиите от колективния авторски труд да бъдат маркирани спецификите както в теоретичните обяснения и практическите упътвания за видовете писма и техните реквизити, така и в идиолекта на авторите на възрожденските писмовници. По-голямата част от изследваните „писменни книги“ илюстрират диференцирането на писмата на общи и профилирани, на лични и официално-делови (търговски, административноправни), но броят у отделните книжовници е различен: 21 в *Славеноболгарский предручний послателник* на Н. Бозвели и Ем. Васкидович, 10 в *Писменник общополезен* на Хр. Павлович и т.н. С. Доброплодни пък в своя *Писменникъ* разграничава 4 основни вида писма според видовете слово (Т. I, с. 308): **совѣтованья** (с подвидове *подканителный, зобранителный, просителный, препоручителный, молителный, утѣшителный, поучителный*), **судебныя** (с подвидове *жалобный, укорителный, обличителный, хулителный, плашителный*), **торжественныя** (с подвидове *хвалебный, возхвалителный, срадователный, благодарителный, порицателный, домашній, ироническій*), **повѣствователныя** (с подвидове *извъстиленый, приказвателный, писателный, описателный, изяснителный, търговскый, стихотворный*). При изграждане на наименованията на видовете и подвидовете възрожденските книжовници експлоатират словообразователните потенци на българския език по отношение на основата и суфикса, напр. *благодарни, срадостни, разказвателни* (Н. Бозвели/Ем. Васкидович) – *благодарителни, срадователни, повествователни* (Хр. Павлович, С. Доброплодни, Н. Михайловски) и т.н.

По отношение на композиционните елементи на писмото е обърнато внимание, че теоретико-практическите постановки в писмовниците маркират наличието на обръщение (*нарицание, приветствие*), увод, представящ повода за писмото (*предисловие*), изложение (*вещественное разказание, повествование*), заключение (*окончание слова*), заключителна любезна формула (*приречение*), подпис на адресанта (*подпись*), името/инициалите на адресата (*надписание, надпись*), като не се забравя и т.нар. **ограшение** (техническо оформление). В отделни писмовници, както отбелязват изследователките, реквизитите са сведени до минимум, което се наблюдава най-вече при адаптиране на чужди образци според българската търговска действителност (у К. Фотинов, братя Караминкови), без това обаче да накърни ефективността на кореспонденцията. За запазване на почтеността и доброжелателността в

писмописанието особена роля имат т.нар. *титлатури* (титлографии). Отчитайки заявеното, че „Надписите и Титли-те са разни и непознати секиму“ (Хр. Павлович), авторките на студиите последователно представят езиковите средства от *възрожденския български етикет*, свързан не само с общественото положение (обръщенията и номенклатурата от титли на висши светски и духовни лица според йерархичната ска̀ла) и възрастта на адресата, но и с отношението между писмописеца и адресата (поданик – владетел / администратор, търговец – търговец, роднина – роднина, син – баща / майка и т.н.). Специално е обърнато внимание на изразяването на учтивост, включваща не само лексикални (напр. употреба на титлите *господин* и *госпожа*, обръщенията *Добродетелний ми отче!*, *Прелюбезна ми майко!*, самоопределяния на адресанта *покорний син*, *любезний ви кръщелник* и др.под.), но също така словообразователни (употреба на суперлативни прилагателни с префикс **пре-**) и граматични (местоименни и глаголни форми за 2 л.мн.ч., вкл. употребата на главна буква при тези форми) изразни средства. При това, макар че книжовноезиковата норма е в процес на установяване, анализът на материала още веднъж потвърждава, че и в писмата с официален характер, и в личните писма „липсва влияние на османотурската етикетна традиция“ (Т. II, с. 349).

Маркирането на идиолекта на възрожденските автори на писмовниците в контекста на „сложната езикова ситуация“ в периода на начално изграждане на новобългарския книжовен език (вт. четв. на XIX в.) и в периода на разгърнато книжовноезиково строителство (от Кримската война до Освобождението) е подчинено на факта, че писмовниците имат колективна употреба по цялата територия на българското езиково землище от българската езикова общност, поради което може да се допусне, че „имат препоръчителен характер и на тях можем да гледаме като на кодификационни документи“ (К. Вачкова). В голяма степен за очертаването на индивидуалния идиолект допринасят биографичните бележки в началото на всяка една студия. При автори като Н. Бозвели, К. Фотинов, С. Доброплодни, Д. Войников, Н. Михайловски, Ан. Гранитски изрично е подчертано общественото им присъствие чрез езикови статии или граматика в дискусиите по т.нар. „езиков спор“, свързан с отношението между народната основа и книжовната (традиционната и черковнославянската) традиция и с обхвата на териториалната база на изграждащия се новобългарски книжовен език. При по-малко известните автори на писмовници е търсено влиянието на училищната среда (в Свищов, Пловдив, Велико Търново, Шумен, Калофер, Видин, Цариград и др.) или на видни възрожденски просветители, писатели, публицисти и общественици (напр. на Александър Екзарх върху Ирина Попгеоргиева, на Найдено Геров върху Лука Павлев, на Ботьо Петков върху Стоил Попов и братя Караминкови) при следването на едни или други препоръчани книжовни норми.

Представянето на авторския идиолект на всеки един от книжовниците включва проследяването на правописно-езиковите правила, фиксирани в изследваните писмовници. След като подчертават хетерогенността на писмената практика в началния етап от формирането на новобългарския книжовен език, изследователките маркират *непоследователността в употребата на черковнославянската графика* от Н. Бозвели/Ем. Васкидович и К. Фотинов (шрифт от 43-44 букви; у, но и ѿ в коренова сричка и в членната морфема при съществителните от м.р.ед.ч. вм. голям юс; в голяма степен спазване на етимологичния правопис според граматиките на Мелетий Смотрицки и Адам Мразович) и *налагането на гражданското писмо/гражданската кирилица* след писмовника на Хр. Павлович, но със стремеж да се свърже новобългарската със старобългарската графика (шрифт от 34-36 букви; синонимни букви за [e] и [и]; ѿ най-често на етимологичното си място; я вм. малък юс; употреба на ѿ, ѿ, нейотуван голям юс, а след палатален консонант и йотуван голям юс за [ъ]); традиционно изписване на краесловни ерове, като ѿ е без фонетична стойност, а ѿ отразява предходен палатален консонант). Като цяло анализът на правописно-фонетичните особености на първите възрожденски писмовници позволява на Д. Иванова да диференцира *три варианта на славянобългарския книжовен тип*:

1) *архаизиран (класистичен)* на Бозвели/Васкидович, в който се съдържа значително количество елементи от черковнославянския език, но почиващ на източна говорна основа, напр. силна редукция на неударени вокали, разграничаване на твърди окончания *-а / -ѿтъ* и меки окончания *-а / -атъ* за 1 л.ед.ч. и 3 л.мн.ч.сег.вр. при глаголи от I и II спрежение (Т. I, с. 58-60, с. 8);

2) *осъвременен* (по-опростен, по-близък до говоримата реч) на Хр. Павлович, но с влияние от две диалектни зони – югозападна (Дупница и Рилският манастир) и североизточна (Свищов), което внася наддиалектен характер на книжовния идиолект (Т. I, с. 200-201);

3) *смесен* на К. Фотинов, с преплитане на елементи от писмената традиция и югозападни говорни черти, както и отбягване на членуваните именни форми (изкл. за месецо), вместо които възприема разширеното окончание-ийзаопределителенчленприприлагателнитеиприТЕЖАТЕЛНИТЕ местоимения (Т. I, с. 224-225).

Ръководството *За тръговско писмописаніе* на Ан. Гранитски „документира, че и след средата на 19. в. черковнославянската графика продължава да се използва в издания със светски характер“ (Т. II, с. 159), макар че авторът „следва свои правила“, напр. за правописа на малкия юс, двоякото писане на местоименната частица *сѧ* (слято в постпозиция и разделно в препозиция спрямо глаголната форма), смесени с правила, валидни за мнозина други книжовници, напр. означаването на [ъ] с четири

букви (двата ера, йотуван и нейотуван голям юс), писането на ерова буква след бившите сонантни **р** и **л**, полуслятото писане на пълната членна морфема и на елемента **-то** в относителните местоимения (Т. II, с. 134-137).

В студиите характеристиките на **новобългарския тип книжовен език** по-определено са свързани с правописни норми, които изразяват *отношението буква-звук* (краесловни ерове без фонетично съдържание, еднопосочна или подвижна позиция на ерова буква при бившите сонантни **р** и **л**, етимологична дистрибуция на нейотуван и йотуван голям юс с изговор [ъ], преобладаваща традиционна употреба на **ѣ** на етимологичното й място, употреба на **я** за йотувано [а] и за отразяване на мекостта на **ж**, **ч**, **ш**, употреба на **ц**, заимствана от сръбската кирилица), и *графични правила за писането на главни букви и слято, полуслято и разделно писане на членната морфема, на елемента -то* в новите относителни местоимения, на частиците **по-** и **най-** във формите за сравнителна и превъзходна степен на прилагателни и наречия, на отрицателната частица **не** пред глаголни форми, на приглаголната клитика **ся**. Базирана на употребата на гражданската кирилица, демократизацията на книжовната практика в писмовниците илюстрира „процеса на установяването на единен езиково-правописен модел“ при С. Доброплодни (Т. I, с. 312), постепенното изоставяне на нормите с изкуствен характер (напр. при употребата на синонимни букви, правилото за падежната разлика при имената от ж.р.ед.ч. и м.р.мн.ч.) при Д. Войников (Т. II, с. 174), изграждането на езиково-правописен идиом, близък до моделите на Търновската школа (Н. Михайловски) или до книжовния модел в Богоровата граматика „с варианти“ (К. Попов-Търновски) или с непоследователност при следване на етимологичния и морфо-фонетичния принцип (Г. Икономов). Макар даден индивидуален книжовен модел да не съвпада с правописната практика през вт./тр.четв. на XIX в., напр. в писмовниците на братя Караминкови, Ирина Екзарх, Стефан Попов/Петър Аврамов, Стоил Попов/Иван Чорапчиев, анализът на ексцерпирания материал свидетелства за „перспективността на отделни правила“. Наличието в даден писмовен идиолект на източни (напр. у К. Попов-Търновски) или и на източни, и на западни диалектни особености (напр. у Г. Икономов) е интерпретирано като илюстрация на „етнокултурния облик на българското възрожденско общество“ (Т. II, с. 73).

Анализът на морфо-синтактичната система на езика на писмовниците довежда до извода, че във всеки един индивидуален идиолект граматичната норма отразява аналитичния характер на новобългарския език, дори когато автентичните народни говори не са привлечени изцяло в книжовна употреба (напр. в книжовния идиом на Н. Бозвели и Ем. Васкидович). Последователното разглеждане на: 1) употребата на именни падежни форми, на системата на членуваните именни форми и специално при имената от м. р. ед. ч. в ролята на подлог или в косвен падеж, на бройна форма на **-а** при имена от м.р. за нелица и форма в мн.ч. при имена от

м.р. за лица, на твърди и меки окончания в 1 л.ед.ч. и 3 л.мн.ч.сег.вр. при глаголи от II и някои от I спрежение, на съкратена инфинитивна форма, на възвратните глаголни форми със **са/ся** и **си**, на глаголни форми с отразена вторична имперфективация чрез морфемата **-ва-** (характерно за народните говори и за книжовния език от XIX в.), на народоразговорните сложни неопределителни местоимения *какъв да е, едъ кого си*; 2) аналитичното изразяване на категорията **степен** при прилагателни и наречия с частиците **по-** и **най-**, на образуването на именните форми за множествено число при отделните родове и конкуренцията между ок. **-е** и **-и/-ы** за мн.ч. при многосричните имена от м.р., на глаголни форми за бъдеще време с **ще / ще да + сег.вр.** на спрегаемия глагол или със спрегнат глагол **ща/щя, щешь**, на деепричастни форми със суфиксите **-ще/-щи** и **-вш**, на условно наклонение от комплекса **ако бы че** с кондиционално значение (вероятно характерен за централнобалканската узусна зона) + спрегнат глаголна форма в сег.вр. (напр. *ако бы че стане нужда, ако бы че купите* в идиолекта на братя Караминкови), позволява на изследователките да заключат, че движението на нормативността се основава на познатите на авторите / преводачите граматика, като приемат нормите с по-широко разпространение (без следване на родния диалект).

От друга страна, е подчертано, че синтактичните особености в голяма степен са подчинени на дидактичния характер на писмовниците, поради което се използва научнопопулярният стил, изискващ по-сложни синтактични конструкции при съжителството на книжовни и диалектни елементи, напр. употребата на двойните корелативни съюзи от типа **ли – или, дали – или, нито – нито** и др.под., на сложни съюзи с основен компонент **ако**, на книжовните по произход съюзи **понеже** и **обаче**, на сложни съчинителни изречения със структурна формула **не (само) – но (и)**, на задпоставени подчинени определителни изречения, въведени със съюзната връзка **който**, на вметнати изрази с модални наречия, частици, междуметия и т.н.

По отношение на лексикалните особености анализът на писмовниците илюстрира различна скала при съжителството на генетичнотрадиционна (общобългарска, регионална, тясно диалектна с наличие на турцизми и гърцизми от сферата на бита) и книжовнотрадиционна (от дамаскините, чрез които се усвоява старо- и среднобългарското словно богатство, и от руската редакция на черковнославянския език) лексика. Речниковият състав на писмовниците е изключително богат на абстрактна лексика от различни области на познанието, вкл. и на термини: абстрактни съществителни със суфиксите **-ние, -ие, -ство, -ост/-ест, -тел**; композити с първи компонент **благо-, добро-, зло-, любо-, ново-, много-, само-, всеблаго-** и втори компонент със суфиксите **-ние, -ие, -ство, -ен**; адаптирани чуждоезикови словообразователни елементи.

* * *

И така, прелюбознателний ми читателю, пред теб е книга, чиято цел е да представи един от пътищата на изграждането на българския възрожденски човек като homo excultus. Редица възрожденски просветители и общественици като Неофит Бозвели, Емануил Васкидович, Христаки Повлович-Дупничанин, Сава Доброплодни, Добри Войников, Никола Михайловски, Стоян и Христо Караминкови, Георги Икономов, Лука Павлев, Стефан Попов, Петър Аврамов, Стоил Попов и Иван Чорапчиев чрез своите образци и/или указания за съставянето на писма се стремят да еманципират българското общество в модерния комуникаращ свят. Поради това именно провокирането на двупосочна активност – четене и писане – води не само до осъзнаването на писмото като културен феномен, но и до изграждането на критерии за езиковите прояви във връзка с отношенията текст–ситуация, текст–личност (отправител или възприемател), текст–норма. В този смисъл, както доказват изследователките, възрожденските писмовници оставят значима диря при формирането на новобългарския книжовен език. Стилът на епистоларните ръководства, който е важен критерий за социалната и културната принадлежност на кореспондентите, от една страна, активизира процесите на демократизация на писмения език и благоприятства унификацията на езиковите изразни средства с наддиалектен характер поради разширяването на социалната база на ползвателите на писмописанието, а от друга страна, интелектуализира езиковите средства по отношение на употребата на терминологизираната лексика, на речевия етикет и на структурирането на реквизитите на писмото. Като резултат възрожденските писмовни идиолекти, влизайки във взаимодействие с различни правописно-езикови книжовни модели от граматика (в периода 1835 – 1874 г.) или с овладени езиково-комуникативни формации от страна на ползвателите/ съчинителите на писма в реалната епистоларна практика през възрожденския период, подпомагат интензификацията на правописно-графичните и морфосинтактичните норми на формиращия се новобългарски книжовен език.

References

Nikolova, N., Ivanova, D., Vachkova, K., Salim, M. (2023). Pismovnitsite na Bulgarskoto vazrazhdane kato iztochnik za formiraneto i funkcioniraneto na knizhovniya ezik. Vol. 1 – 2. Shumen: *Konstantin Preslavsky University Press*. [Николова, Н., Иванова, Д., Вачкова, К., Салим, М. (2023). Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език. Т. I – II. Шумен: Унив. изд. „Епископ Константин Преславски“].